

позицій і дії, її можна зрозуміти за допомогою відчуття і невтручання у великий спокій Буття.

Таким чином, філософів Стародавнього Китаю цікавив світ як цілісність і ієрархія, яка лежала в його основі. Крім того, акцент робився на морально-етичному боці вчення про світ. Унаслідок цього практично всі філософські вчення прагнули сформулювати «рецепти», за допомогою яких можна досягти щастя і гармонії в існуванні людини та суспільства.

§ 3. Антична філософія

Тут розглянемо сукупність філософських учень, що розвивалися в давньогрецькому (з кінця VII ст. до н. е. до початку VI ст. н. е.) і пізніше в давньоримському (з II ст. до н. е. до початку VI ст. н. е.) суспільствах. Це так звана антична філософія (від лат. *antiguus* – давнина, старовина). Саме тут виробляються стиль філософствування та проблематика, які визначили подальший розвиток любомудрості на Європейському континенті. Філософія античного світу виростає з міфології та епосу греків, що позначилося на її розвитку. Основні характерні риси цієї філософії такі:

- наявність у ній значної кількості міфологічних та епічних образів;
- присутність елементів антропоморфізму (наділення предметів і явищ природи зовнішністю і фізичними властивостями людини);
- найвний пантеїзм, тобто ототожнення богів із силами природи;
- пов'язування природних процесів із моральною проблематикою й оцінювання їх у категоріях «добра», «зла», «справедливості», «блага» та ін.;
- пошуки начала всього існуючого, що пізніше в новоевропейській філософії постане як проблема субстанції.

У розвитку античної філософії вирізняються три основних етапи.

Перший етап охоплює VII–V ст. до н. е. Його називають досократівським, натурфілософським, або ранньою класикою. У центрі уваги філософів того етапу стояли проблеми фізики (природи), Космосу, Всесвіту.

Другий етап – класичний, або висока класика. Він охоплює V–IV ст. до н. е. У цей період відбувається антропологічний поворот

у грецькій філософії – чітко помітна тенденція теми людини в системі інших проблем.

Третій етап у розвитку античної філософії (кінець IV ст. до н. е. – початок VI ст. н. е.) – пізня класика, або римсько-еллінський період, – завершальний етап античної філософії. До нього, у свою чергу, входять такі періоди: елліністична філософія (IV– I ст. до н. е.), олександрійська філософія (I ст. до н. е. – початок VI ст.), давньоримська філософія (II ст. до н. е. – VI ст.). Для цього етапу характерним є не стільки висунування нових ідей, скільки осмислення, уточнення, коментування ідей і вчень, створених мислителями попередніх періодів. Крім того, якщо на двох перших етапах розвитку поняття античної філософії збігається з поняттям давньогрецької філософії, то на третьому етапі розвитку сюди додалися й філософські досягнення інших, культурно споріднених з Грецією регіонів.

Розглянемо названі етапи розвитку античної філософії докладніше.

Натурфілософський період (рання класика). Антична філософія розпочинається з появи *натурфілософських ідей*, тобто з філософського осмислення природи. Грецькою мовою слово «природа» звучить як «фізис», тому таку філософію називали фізичною, а філософів цього періоду – фізиками. Вони інтуїтивно формували субстанціональну модель світу за допомогою з'ясування першопричини всього сущого як основи, сутності.

Мілетська школа. Біля джерел формування натурфілософії стояла *мілетська школа* (місто Мілет, Мала Азія, VII ст. до н. е.). Мілетській філософській школі тоді вперше свідомо поставлено питання про першооснови всього, що існує у світі. І хоча окремі представники мілетської школи вирішували це питання по-різному (Фалес вважав першоосновою всього сущого воду, Анаксимен – повітря, Анаксимандр – апейрон), проте їх погляди мають спільне: основу світу вони вбачали у певному матеріальному становищі. Це перша грецька філософська школа, стихійно схильна до матеріалізму.

Стихійний матеріалізм мілетських філософів став результатом переборення старих релігійно-міфологічних уявлень про світ. На основне питання про першопричину світу філософи-мілетці давали на відміну від усіх міфологічних концепцій цілком матеріалістичну відповідь. Так, один із перших давньогрецьких мислителів *Фалес* (близько 624–547 рр. до н. е.) вважав, що джерелом, початком усього існуючого є вода. Усі речі, люди, а також боги виникають із води. «Усе з води,

і все у воду» – так звучала основна теза філософа. Океан є батьком усіх речей у світі. Вода перебуває в усіх речах, і навіть Сонце та небесні тіла живляться випарами води. Ставлячи питання про воду як про єдину основу світу і початок усього суцього, Фалес тим самим вирішував питання й про сутність світу, про те, що пізніше філософи стали називати субстанцією.

Стихійний характер матеріалізму у Фалеса виявляється у гілозоїзмі, тобто у твердженні, що вся природа є одухотвореною. Фалесу приписують, наприклад, вислів, що «магніт притягує залізо, тому що до нього магніт відчуває симпатію». За Фалесом, між живою та неживою природою немає суттєвої різниці.

Для другого представника мілетської школи *Анаксимандра* (близько 610–546 рр. до н. е.), учня Фалеса, першопочатком, основою всього суцього є *апейрон*. Свій апейрон Анаксимандр характеризує як безмежну, невизначену основу не тільки у просторовому, а й у часовому відношенні. Апейрон нескінченний, безсмертний, активний і перебуває у постійному русі. Будучи початком космосу, апейрон виділяє із себе протилежності: вологе і сухе, холодне і тепле. Їхні комбінації дають у підсумку землю (сухе і холодне), воду (вологе і холодне), повітря (вологе і гаряче) і вогонь (сухе і гаряче). У космосі існує свій порядок, не створений богами. Анаксимандру належить також версія про походження життя. Він уважав, що життя виникло на межі моря і суші з мулу під впливом небесного вогню. Перші живі істоти спочатку жили у морі, а потім перебралися на сушу. Згодом у процесі розвитку від тварин виникла й людина.

У 547–546 рр. до н. е. Анаксимандр оприлюднив перший науковий трактат у Стародавній Греції – «Про природу», який поклав початок багатьом однойменним творам філософів Стародавньої Греції.

Наступним видатним мілетським філософом був *Анаксимен* (585–525 рр. до н. е.) – учень і послідовник Анаксимандра. Як і його попередники, Анаксимен уважав першоосновою світу певний вид матерії. Такою матерією він називав безмежне, безкінечне повітря, що має невизначену форму. Проголошуючи повітря початком усього суцього, Анаксимен стверджував, що з повітря все виникає і до повітря все повертається. Розрідження повітря призводить до виникнення вогню, а згущення породжує вітри – хмари – воду – землю – каміння. Згущення і розрідження повітря розуміються тут як основні, взаємно протилежні процеси, які беруть участь у створенні різноманітних станів матерії.

Таким чином, на думку представників мілетської школи, речі є чимось тимчасовим, вони виникають і зникають, а їх основа є вічною, що існує завжди.

Діячі мілетської школи висловлювали продуктивні ідеї і у сфері інших питань. Фалес, наприклад, був видатним математиком та астрономом, а Анаксимен – відомим астрономом та метеорологом. І все ж головне їх надбання – розроблення ідеї про світобудову, таке розроблення, що виявляє рух людської думки від конкретного через абстрактне до поглибленого усвідомлення реальності.

Ефеська школа. У Стародавній Греції славився Ефес – значний торговий, політичний та культурний центр. Тут приблизно у другій половині VI ст. до н. е. виникає сильна філософська школа, пов'язана з ім'ям філософа *Геракліта* з Ефесу (540–483 рр. до н. е.). Знайомий, очевидно, з багатьма поглядами мілетських філософів, Геракліт усе ж стверджував, що він «не був нічим слухачем», «а сам від себе навчився». Основний твір Геракліта має назву «Про природу». Від цього твору збереглося близько 130 фрагментів. На відміну від попередників Геракліт вважав, що основою всього суцього є вогонь. Усе виникає з вогню і у вогонь перетворюється. «Світ єдиний з усього, – твердив Геракліт, – не створений ніким із богів і ніким із людей, а був, є й буде вічно живим вогнем, що закономірно спалахує і закономірно згасає». У цих словах – ідея про мінливий, минуший характер усього існуючого.

Стихійний матеріалізм Геракліта поєднується з наївною діалектикою. Йому належить відомий принцип «Усе тече, усе змінюється» (панта реї). Постійні зміни та постійний розвиток Геракліт пояснював різними способами їх дії: «Одне й те саме є живим і мертвим, що не спить і спить, молодим і старим, бо все, що змінилось, стає іншим, а інше – змінившись, стає таким». Усе рухається у боротьбі протилежностей: тільки хвороба змушує людину визнавати здоров'я приємним, тільки після втоми людина радіє відпочинку. На думку Геракліта, якщо зникнуть суперечності, то зникне рух, а якщо зникне рух, то зникне все. Постійний хід розвитку він порівнював із течією річки, в яку не можна ввійти двічі. Рух – це життя. Ось чому Геракліта вважають одним із засновників наївної діалектики.

Одним із перших Геракліт звернув увагу і на характер людського пізнання. Пізнання, відповідно до його поглядів, прагне досягнути сутність речей, тобто Логос. Хто його не розуміє, говорив Геракліт, той не може зрозуміти нічого в розвитку світу. Значну увагу він приділяв

відмінності «багатознання» від справжньої мудрості. Єдиною мудрістю, за Гераклітом, є «знання думки, яка всюди всім керує». Гераклітова філософія вважається вершиною інтуїтивно-діалектичного розуміння світу, природи людини.

Школа піфагорійців. Наступною відомою філософською школою, що існувала в західній частині Великої Греції, тобто в Південній Італії, є школа піфагорійців. Її засновником був *Піфагор* (близько 580–500 рр. до н. е.), який, за відомостями Діогена Лаертського¹, написав три книги: «Про виховання», «Про справи общини» та «Про природу». Як конструктор нових понять Піфагор вважається першим, хто вживає поняття «філософ», «філософія».

Значну увагу Піфагор та його учні приділяли розвитку математики, щоправда, не в сучасному її розумінні. Якщо в сучасних умовах математика – це наука, то для піфагорійців – це мистецтво. Але, незважаючи на особливе сприйняття математики, внесок піфагорійців у розвиток математики не піддається сумніву. Справедливо стверджувати, що піфагорійці заклали основи теорії чисел і принципи арифметики.

Джерелом і першоосновою світу для Піфагора є не та чи інша природна речовина, а кількісне відношення – число. Воно володіє речами, моральними та духовними якостями. «Земний порядок, – стверджував він, – має відповідати небесному». Підґрунтям світу є числа, які і створюють космічний порядок. Одиниця – основа всього, лінії створює двійка, поверхні – трійка, а тіла – четвірка. Числа виступають як самостійні сутності. Священною декадою є число 10, бо це подоба Всесвіту з десятьма небесними сферами і десятьма світилами. Таким чином, на відміну від попередніх філософів, які звертали увагу на якісний бік речей, Піфагор стверджував, що якість пов'язана з кількістю, і констатував, що «число володіє речами».

Інтерес, з яким Піфагор та його послідовники вивчали характер чисел та відносини між ними, привів їх до певної абсолютизації чисел, містики чисел. Піфагорійці вважали, що числа – це фундамент світу, реальна сутність речей, що все існуюче реально є таким у силу певних, у кожному випадку дуже конкретних числових показників. А той чи інший предмет виконує своє призначення лише тому, що кількість у ньому співвіднесена саме так, а не інакше. Якщо змінити числові

¹ Діоген Лаертський – перший історик філософії, про життя якого практично нічого невідомо. Написав наприкінці II–III ст. працю «О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов» (Пер. и прим. М. Л. Гаспарова; общ. ред. и вступ. ст. А. Ф. Лосева. – М. : Мысль, 1979. – (Сер. «Философское наследие»)).

показники – буде інший предмет. Виходило, що число є першоосновою всього суцього. У чому ж тут помилка? Помилка у тому, що піфагорійці однобічно перебільшували, абсолютизували важливий бік процесу пізнання – вимірність об'єктів за допомогою чисел. Більше того, вони відривали абстрактні поняття – числа від людського мислення, вважаючи, що ідеї у формі чисел – справжня сутність усіх об'єктів.

Згідно з піфагорійським світорозумінням природа облаштована раціонально, усі явища відбуваються за точним і незмінним планом. Людський розум всесильний і здатний розкрити математичний план, що лежить в основі світу. Різноманітні фізичні явища мають тотожні математичні властивості (наприклад, місяць і м'яч мають спільні властивості, притаманні всім кулям). Отже, математичні співвідношення, які криються за зовнішньою різноманітністю, і являють собою сутність явищ.

Піфагорійці говорили про складну будову людської душі. «Душа поділяється на три частини: розум, розсудок та пристрасть. Розум і пристрасть є й в інших живих істотах, але розсудок – лише в людини. Влада душі поширюється від серця і до мозку: та її частина, яка знаходиться в серці, – це пристрасть, а та, яка в мозку, – розсудок і розум; струмені ж від них – наші почуття. Розумне є безсмертним, а все інше – смертне».

Піфагор виділяв різні типи людей: одні займаються справами, інші розмірковують. Фізична праця викликала у Піфагора зневагу, він вважав, що лише на шляху занять філософією можна врятуватися від кола перероджень.

Знання істини є недосяжним за допомогою чуттєвого пізнання зовнішнього світу. Емпірики – раби матерії. Мислення є вищим за почуття: те, що опановано розумом, на багато разів вище того, що опановано за допомогою органів чуття.

Учення Піфагора розглядалося як таємниця, пізнати яку дозволялося лише обраним і розгадування якої суворо заборонялося.

Елейська школа. У VI ст. до н. е. у південно-італійському місті Елеї виникає ще одна філософська школа – *елейська*, послідовники якої зветься елеатами. До представників елейської школи належать Парменід, Зенон Елейський, Мелісс та ін. Якщо у представників мілетської школи в основу світу покладалася матеріальна стихія (вода, вогонь та ін.), то філософи-елеати основу світу вбачали в неконкретному: не в речовині, а в початку, який позначається поняттям «буття».

Увесь світ елеати поділяли на світ істинний та світ неістинний. Істинним світом є буття, оскільки воно вічне і незмінне, завжди тотожне самому собі. Світ конкретних речей є неістинним буттям, адже речі постійно змінюються, сьогодні вони інші, ніж учора, а завтра й зовсім зникають.

Засновником елейської школи став *Парменід* (близько 540–480 рр. до н. е.). Свої погляди і філософські думки він викладав у віршах, де дуже часто використовувалися метафори та алегорії. В основному своєму творі «Про природу» Парменід стверджував, що буття подібно нерухливій кулі, в якій немає ні минулого, ні майбутнього. Для Парменіда буття не є мінливим вогнем, як у Геракліта, а є як би застиглим льодом, чимось завершеним.

Парменід (а після нього й інші представники елейської школи) повністю заперечував рух. Поняття розвитку в значенні, яке використовувалося представниками мілетської школи, а потім і Гераклітом, Парменід піддавав гострій критиці і називав пустим словом. Чому ж він відкидав розвиток і рух? Відповідь на це запитання впливає з його характеристики співвідношення буття і небуття: «Буття не породжується і не знищується. Якби воно породжувалось, то походило б із небуття, а це є абсурдним. Якщо ж припустити, що буття виникло з буття, то це припущення теж буде абсурдним, оскільки тоді слід визнати, що воно існувало до свого виникнення. Буття не має минулого і майбутнього, оскільки минуле – це те, чого вже немає, а майбутнє – це те, чого ще немає. Буття – вічне дійсне, яке не має початку і кінця». Звідси він констатував, що «сущє існує, тому що буття є, тоді як нічого іншого немає». Ці думки підштовхують до висновку: усе те, що не сущє (у тому числі й рух), не існує. Іншими словами, існує тільки буття; небуття ж немає, а значить, не може бути переходу небуття в буття, тобто руху.

Парменід також розвивав концепцію недосконалості людських відчуттів і, як наслідок, ненадійності чуттєвого пізнання. Думка, заснована на чуттєвому сприйнятті, знайомить нас тільки з видимістю речей; до істини веде лише раціональне пізнання. Ніколи не слід сліпо довіряти чуттєвому сприйняттю.

Висновки Парменіда логічно обґрунтовував найбільш відомий його учень *Зенон* (близько 490–430 рр. до н. е.). Розвиваючи погляди вчителя, він підкреслював, що логічно неможливо уявляти множинність речей і припущення руху – це призводить до суперечностей. За прин-

ципами елейської школи Зенон розривав розуміння чуттєвого і раціонального пізнання. Істинним він визнавав тільки раціональне пізнання, а чуттєве пізнання вважав обмеженим, суперечливим.

Зенон здійснював спроби обґрунтувати відсутність руху взагалі. На його думку, якщо виходити одночасно з перервності і неперервності простору та часу, то рух є неможливим. Найбільш відомим викладенням елейського відкидання руху та незмінності буття є *анорії* (логічні ускладнення) Зенона, які доводили, що якщо припустити існування руху, то виникають суперечності, які не можна розв'язати. Найбільш відомі апорії Зенона проти можливості руху: «Ахіллес і черепаха», «Стріла» та ін. У своїх апоріях Зенон мав справу з діалектикою перервного і неперервного, скінченного і нескінченного і був переконаний, що й описувати рух слід у суперечливих поняттях, що й призводить до усвідомлення відсутності руху. Руху не існує, рух – це обман відчуттів.

Сучасником Парменіда і Зенона був *Емпедокл* (близько 490–430 рр. до н. е.) – автор філософських поем, лікар, інженер, філософ. Він був засновником школи *еволюціонізму*. Емпедокл приймав як першооснови світу всі чотири традиційні стихії: землю, воду, повітря та вогонь. Ці першооснови у нього не переходять одна в одну, вони є пасивними. А тому, за Емпедоклом, джерелом Всесвіту є боротьба двох психічних начал: Любові і Ненависті. Любов – космічна причина єдності та добра. Ненависть – причина роздрібненості та зла.

Емпедокл розвивав релігійно-етичне вчення на основі ідей безсмертя душі та морального очищення як засобу самовивільнення від реінкарнації (перероджень).

Після Емпедокла утверджується оригінальна філософська *школа ноології*, або концепція всесвітнього розуму. Її розробив *Анаксагор* (близько 500–428 рр. до н. е.). На протигагу своїм попередникам, Анаксагор відкидав стихії як начала. Для нього первинними є всі без винятку стани речовини. Один з останніх представників елейської школи *Мелісс* (його акме¹ припадає на 440 рр. до н. е.) довів нескінченність буття у просторі та часі, сформулював закон збереження буття, сутність якого він виразив у формулі «з нічого ніщо не виникає».

¹ Акме (від грец. – найвища точка, вершина) – стан особистості, який характеризується зрілістю її розвитку, досягненням найбільш високих показників у діяльності, творчості. Вважається, що цей період у житті людини припадає на вік від 30 до 50 років.

Школа атомізму. Важливе місце в античній філософії посідає найзріліша форма стародавнього матеріалізму – атомістичне вчення, створене *Левкіппом* та *Демокритом*. Якщо про Левкіппа (близько 500–440 рр. до н. е.) – вчителя і друга Демокріта, відомо дуже мало, то про погляди Демокріта (близько 460–370 рр. до н. е.) збереглося багато відомостей і творів. Демокріт за своє тривале життя здобув величезну кількість знань. Його твори – це нібито енциклопедія пізнання того часу. Відомий історик філософії Діоген Лаертський наводив назви близько 70 творів Демокріта з різних галузей знань: фізики, етики, музики, математики, риторики, астрономії та ін. Широта, глибина, систематичність та цілісність його творів здобули повагу всіх видатних мислителів стародавніх Греції та Риму.

Точну характеристику основних принципів учення Демокріта про сутність світу знаходимо у Діогена Лаертського: «Початок всесвіту – суть атоми і порожнеча, усе інше лише вважається існуючим. Світи нескінченні і схильні до виникнення та зруйнування. Нічого не виникає із неіснуючого та нічого не руйнується в неіснуюче. Атоми також нескінченні за величиною і кількістю, вони вихором несуться по всесвіту і цим породжують складне – вогонь, воду, повітря, землю».

Демокріт вважав, що світ складається з атомів та порожнечі. Атом, на його думку, – це найменша частинка буття, вона неподільна, вічна і незмінна. Атоми розрізняються за величиною, формою, порядком розміщення. Вони вільно рухаються у порожнечі, а зіткнувшись, змінюють порядок руху. Причини руху атоми не описують. Атоми самі по собі є без'якісними. На поверхні речей знаходяться більш легкі, летючі атоми. Вони «втягуються» при диханні нами, і завдяки органам чуття ми й маємо певні образи предметів і уявлення про них.

Демокріт був послідовним матеріалістом. Ця позиція особливо яскраво виражена в його розумінні душі. На його думку, усі живі істоти, у тому числі рослини, є одушевленими, але різною мірою. Душа складається з атомів, причому з атомів круглої форми. «Сонце і місяць складаються з таких самих тілець, як і душа, а душа і розум – одне й те саме». Душа є смертною: покинувши тіло, атоми душі розсіюються у повітрі.

У поглядах на пізнання Демокріт був переконаний, що існують два види пізнання: чуттєве та раціональне, причому раціональне пізнання спирається на чуттєве. Останнє є необхідною передумовою мислення. Однак чуттєве пізнання має свої межі. Там, де відчуття виявляються

безсилами, на допомогу приходить розум. Саме розум спроможний усвідомити основу всього – атоми та порожнечу.

Отже, стародавньогрецька натурфілософія розвивалася динамічно, демонструючи при цьому деякі загальні закономірності руху людського мислення – від простого до складного, від конкретного до абстрактного, від недиференційованої проблематики до диференційованої, від неусвідомленого до усвідомленого, висунувши низку продуктивних для європейської цивілізації ідей та теорій.

Висока класична доба античної філософії бере свій початок у другій половині V ст. до н. е. У той час у багатьох полісах на зміну політичній владі старовинної аристократії і тиранії приходить влада робітничої демократії, в умовах якої вміння говорити, переконувати на народних зборах і в судах стає життєво важливим. Так і з'являються вчителі мудрості – *софісти* (від грец. *sophistes* – мудрість). Пізніше софізмом стали називати філософський напрям, представники якого основну увагу приділяли не систематичному засвоєнню учнями знань, а вмінню використовувати їх у дискусіях.

Софісти змістили акценти філософських роздумів із проблематики Космосу на вивчення людини як члена суспільства та її життя. Основні теми виступів софістів – етика, політика, риторика, мистецтво, релігія, виховання. Софісти висунули ідею про те, що чесноти не даються людині від народження і не залежать від походження, а базуються на знанні.

До найвідоміших представників софістів належать Протагор, Горгій, Гіппій, Продік, Антіфон, Фразімах, Критій та ін.

Вихідний принцип софістів, сформульований *Протагором* (близько 481–411 рр. до н. е.), означав: «Людина – міра всіх речей». Те, що приносить людині задоволення, – добре, а те, що спричиняє страждання, – погане. Це положення тлумачилось у тому сенсі, що оскільки кожна людина є мірою всіх речей, а люди відрізняються один від одного, то й не існує об'єктивної істини. У межах теорії пізнання багато хто із софістів стали релятивістами.

Так, *Горгій* (близько 483–375 рр. до н. е.) вважав, що в теорії пізнання діють три тези. Перша: нічого не існує. Друга: коли щось й існує, пізнати його неможливо. Третя: коли й можливо пізнати, то передати та пояснити іншому неможливо. Однак софісти вчили не тільки риториці і філософії, а й займалися математикою, поезією, музикою, астрономією, дослідженням мови.

Софісти поклали початок критичного ставлення до традицій, звичаїв, вірувань греків. Але їх вчення містило й небезпечні тенденції. Якщо людина сама творець своїх звичаїв, то кожен може претендувати на їх створення. А така творчість може обернутися свавіллям.

Учення Сократа. Величезний вплив на античну і світову філософію справив *Сократ* (469–399 рр. до н. е.). Він походив із бідної афінської сім'ї, жив і навчався в Афінах, а потім і сам учив у Афінах, де його слухали численні учні: Платон, Антисфен, Аристін, Евклід із Мегари. Сократ критикував софістів за те, що «навчають мудрості за платню», стверджував, що є такі людські якості, які дані людині Богом і є священними: це краса, мудрість та ін. І непристойно, аморально торгувати ними. Справжні погляди Сократа реконструювати дуже важко. Він ніколи не вважав себе мудрим. На думку Сократа, він лише філософ, який любить мудрість. Один із відомих його висловів «Знаю, що нічого не знаю» є насправді поясненням необхідності глибшого пізнання самого себе. Своїм найважливішим завданням Сократ уважав «виховання людей», зміст якого він убачав у дискусіях і бесідах, а не в систематичному засвоєнні якихось знань. Сократ не залишив ніяких рукописів. Його погляди викладено у працях Платона, Аристотеля. Будова світу, фізична природа речей, на його думку, непізнанні, пізнати можемо тільки самих себе. Це розуміння предмета пізнання Сократ висловив формулою: «Пізнай самого себе». Головне у знанні не теорія, а практика – мистецтво жити. Знання, за Сократом, є думка, поняття про загальне.

У центрі філософії Сократа постають людина, її ставлення до родини, суспільства, законів і, що важливо, – до богів. У бесідах та дискусіях Сократ звертав увагу на пізнання сутності добродетності, а основними добродетностями вважав він стриманість (як угамовувати пристрасті), мужність (як долати небезпеку) та справедливість (як дотримуватися божих та людських законів). Ці добродетності людина здобуває шляхом пізнання та самопізнання. Головною гарантією досягнення істинного знання (отож, і добродетності) Сократ називав наявність у людини совісті («даймоніон»).

У бесідах, спорах та дискусіях Сократа формувався філософський метод, який назвали *діалектикою* (від грец. *dialektike* – вести бесіду, розмовляти). Мета методу – досягти істини шляхом виявлення суперечностей у твердженнях супротивника за допомогою постановлення правильно підібраних питань. Крім того, Сократ звертався до *майєв-*

тики (з грец. букв. – повивальне ремесло). Сутність даного методу Сократа полягає у встановленні істини, добуванні прихованого знання, начебто невідомого заздалегідь ані учневі, ані вчителеві. Сократ порівнював себе із повивальницею у тому сенсі, що хоча сам не може народити ідею, але допомагає народженню знання через діалогову систему спілкування, сприяє встановленню істини, що існує в неявному вигляді, через її «очищення» шляхом спеціально мистецьки сформульованих запитань про сутність тих чи інших (передусім соціальних) феноменів та ідей.

Сократ спробував досліджувати суспільство як складний соціальний організм. У нього зустрічається також перша спроба класифікувати форму правління державою. Серед основних форм державного ладу він виділяв: *монархію, тиранію, аристократію, плутократію та демократію*.

Життя Сократа закінчилося трагічно. При черговій зміні влади в Афінах його звинуватили у тому, що він «не поважає богів, яких поважає місто, а вводить нові божества..., що розбещує молодь». Сократа визнано винним та засуджено до смертної кари. І хоча Сократ мав реальну можливість уникнути її шляхом втечі або відмови від своїх учень, усе ж таки він добровільно прийняв винесений йому вирок і випив чашку цикути (отрути).

Значення творчості Сократа («етичний раціоналізм») полягає перш за все у тому, що він активно сприяв зміщенню уваги філософії з теми природи (космосу) до теми людини (мікрокосму). У самої людини головну увагу філософ звернув на її душу і знання, взаємовідносини з іншими людьми та суспільством.

Філософське вчення Платона. Найвидатнішим із безпосередніх учнів Сократа був *Платон* (427–347 рр. до н. е.). Він походив з афінського аристократичного роду. Справжнє його ім'я – Аристокл, а Платон – прізвисько (від грец. *platus* – широкоплечий). Платон був засновником філософської школи, відомої під назвою Академія¹. Він – перший найвідоміший філософ, практично всі твори якого дійшли до нашого часу. Їх він писав у формі діалогу. Платон залишив велику філософську спадщину. Крім «Апології Сократа», «Законів», листів та епіграм, Платон написав ще 34 твори у формі діалогів Сократа з ким-небудь із афінських громадян або учнів.

¹ Академія була заснована Платоном в Афінах у 385 р. до н. е. і існувала до 529 р. н. е., тобто понад 900 років. Школа отримала назву «Академія», оскільки знаходилась у гаї, присвяченому античному герою Академу.

Платон був засновником об'єктивного ідеалізму – одного з провідних напрямів у античній філософії. У його систему об'єктивного ідеалізму входять: онтологія (вчення про буття), теологія (вчення про бога), космологія (вчення про світ), космогонія (вчення про походження світу), психологія (вчення про душу), гносеологія (вчення про пізнання), етика (вчення про моральність) і соціологія (вчення про суспільство). Всі елементи цієї системи – єдине ціле, скріплене оригінальним вченням про ідеї.

У чому полягає сутність філософської концепції Платона? За його вченням, світ чуттєвих речей не є світом істино існуючого: чуттєві речі безперервно виникають, гинуть, рухаються, у них немає нічого сталого. Справжня її суть полягає в безтілесних позачуттєвих формах, які досягаються розумом. Платон їх називає ідеями (ейдосами). Вони існують у деякому ідеальному світі – безтілесному і безчуттєвому, вічному і незмінному, який завжди є і ніколи не породжується. Ідеї теж вічні, незмінні, не залежать від умов простору і часу. Кожному класу чуттєвих предметів у ідеальному світі відповідає певний ейдос. Поряд з ідеями Платон визнавав існування іншого самостійного начала – матерії, яка пасивна, безформна, недоступна для пізнання, але вічна, не твориться ідеями. Також Платон поряд із ідеями та матерією увів до своєї системи третє першоначало – Деміурга (Бога-творця), який створює світ через упорядкування пасивної матерії, що хаотично рухається.

Багато уваги Платон приділяв і питанню класифікації ідей. Вище, ніж усі ідеї, на думку філософа, стоять ідеї краси і добра. Докладно вчення Платона про ідеї розроблено у його творах «Пір», «Закон», «Федон», «Федр».

Своєрідним є вчення Платона і про навколишній світ. Він визнавав Космос єдиним, невічним, бо його було створено. Центром Космосу є Земля, оточена планетами і нерухомими зірками. Небесні тіла Платон уважав одухотвореними істотами, богами.

На ідеалістичній онтології Платона ґрунтується і його вчення про людину, державу і пізнання. Протиставлення матерії та ідей у філософії Платона доповнюється протиставленням тіла і душі людини. Тіло людини – смертне, душа – безсмертна і безтілесна. Тіло – вмістилице душі. Сама душа в Платона складається з трьох ієрархічно впорядкованих частин: вищої частини – розуму (в голові), середньої частини – волі та благородних бажань (у грудях), найнижчої частини – протягів і чуттєвості (в черевній порожнині). Відповідно до того, яка з цих частин душі переважає, людина орієнтується або на підвищене і благородне, або на погане і низьке.

Платон також створює концепцію досконалої («ідеальної») держави. У трактаті «Держава» Платон прагне показати, яким має бути досконалий лад суспільства, яке виховання має бути в людей у такому суспільстві. Аналізуючи суспільне життя від давнини до часів, коли він жив, Платон доходить висновку про те, що матеріальні умови існування, стимули та спілкування людей визначають ступінь свободи, необхідність поєднання їх зв'язками дружби або ворожнечі. Всі існуючі на основі цього держави є державам негативного типу: тимократія, олігархія, демократія, тиранія.

Він протиставляє їм проект ідеальної держави. Для Платона держава – це макросвіт, якому відповідає мікросвіт у душі кожної окремої людини, тому модель ідеальної держави ґрунтується на його вченні про три частини душі. У цій моделі розумній частині душі відповідають правителі-філософи; вольовій частині душі – воїни (стражі); чуттєвій частині – землероби та ремісники. Таку державу Платон вважав найкращою, тому що вона мудра мудрістю своїх правителів-філософів, мужня мужністю своїх воїнів, розсудлива покірністю свого населення і справедлива тим, що в ній усі роблять свою справу і не втручаються в справи інших.

У платонівському проекті першорядного значення надається принципу моральності, який має аскетичне забарвлення. Виходячи з того, що матеріальні інтереси негативно впливають на поведінку людей і є основною причиною занепаду суспільства, Платон запропонував як ідеальний спосіб життя людей в ідеальній державі певний уклад життя воїнів-стражів, зумовлений позбавленням їх прав мати власне майно. Спільні здобутки, відсутність приватної власності, а також умов для її виникнення, збереження та примноження – ось чинники, які, за Платоном, сприяють створенню такого ідеалу. За вченням Платона, людина існує заради держави, а не держава існує для людини. Людина, її воля та щастя, морально-етична досконалість віддаються в жертву державі. Мета держави – сприяти розквіту держави, її могутності.

У гносеології Платон заперечував чуттєве пізнання та його форми. На його погляд, раціональне породжує чуттєве. Він так класифікує знання: достовірні апріорні знання людині дано Богом; близькі до достовірного знання – це знання чисел і заснованих на числах науках; недостовірні знання – емпіричні знання, тобто знання, отримані на основі відчуттів. Платон стверджував, що джерелом істинного знання є спогади безсмертної людської душі про те, що душа колись знала.

Для істинного пізнання слід позбавитися відчуттів і, заглибившись у глибини своєї душі, постаратися, аби вона згадала те, що знала раніше. Для цього необхідно спонукати душу до роздумів. Це може зробити таке враження або такі думки, що містять суперечність. Допоможе у цьому діалектика – метод зіставлення суперечливих тез. Однак у Платона діалектика не обмежувалася лише зіставленням протилежностей. Він характеризував діалектику і як уміння запитувати та відповідати, і як здатність «розрізнити все за родами». Діалектиком буде той, «кому доступні докази сутності кожної речі».

Платон прагнув сформувати на основі знань людей нового типу, спроможних оновити державу. В основі програми навчання в Академії було переконання, що знання ушляхетнюють людей, а через них – суспільство і державу. Платон сам читав лекції, серед його слухачів були астрономи, математики, медики.

Учення Аристотеля. Науково-теоретичний синтез попереднього розвитку античної філософії здійснено одним із найвидатніших учнів знаменитого Платона – *Аристотелем*, який став основоположником логіки, психології, політики та низки інших галузей знань. Аристотель народився у 384 р. до н. е. у місті Стагірі (Македонія). Батько Нікомаха – придворний лікар македонського царя Амінта II. Сімнадцяти років Аристотель під впливом чуток про Академію Платона залишає рідне місто та йде до Афін, де стає учнем Платона. В Академії Аристотель близько двадцяти років розвивав свої творчі здібності. На початковому етапі філософія Платона справила помітний вплив на його світогляд, але далі Аристотель у ставленні до філософії Платона зайняв критичну позицію і залишив Академію. Після смерті Платона Аристотель заснував свою школу – Лікей (звідси – ліцей). З 343 р. до н. е. Аристотель – вчитель Олександра Македонського – великого полководця. Коли Олександр прийшов до влади, Аристотель не схвалив його завойовницьку політику, що стало причиною поступового охолодження стосунків між ними. У 322 р. до н. е. Аристотель помер, залишивши велику наукову систему, найбільшу з тих, що існували в Античності. Побудована ним наукова система спиралася на величезний емпіричний матеріал у галузі природознавства та суспільних знань, який систематично збирали та накопичували його учні.

Наукова діяльність Аристотеля – це не тільки вершина античного філософського мислення, а й великий внесок практично в усі відомі тоді наукові галузі: сформовані нові наукові напрями, систематизовані

науки, визначено предмет та методи окремих наук. Аристотель написав і продиктував учням понад 150 наукових трактатів. Найвідомішими його творами є «Органон» (розглядаються проблеми логіки), психологічний трактат «Про душу», етичні твори «Евдемова етика», «Велика етика», політико-економічні твори «Політика» та «Економіка» тощо. Основні положення філософії Аристотеля найповніше викладено у працях під умовною назвою «Метафізика»¹.

Найперша філософська проблема, за Аристотелем, – предмет філософії. Він вважав, що філософія повинна вивчати нематеріальні, самостійні, найбільш загальні причини розвитку матеріального та духовного світів і нерухомі сутності (закони) як першопричини всього. Фізика вивчає матеріальне, філософія – водночас і матеріальне, й ідеальне. Вивчення ідеального – кінцева мета філософії.

Основний закон буття в тлумаченні Аристотеля гласить: «Буття існує, а небуття немає». Основою всякого буття він вважав так звану першу матерію як потенційну передумову («будівельний матеріал») існування всього суцього. Проміжним щаблем між матерією і конкретними речами є чотири елементи: вогонь, повітря, вода та земля. Усі речі являють собою різноманітні комбінації цих елементів. Речі виникають під впливом *форми* як якоїсь активної причини, внутрішнього двигуна. За Аристотелем, реальний світ являє собою єдність матерії і форми («сутності»). Формою всіх форм виступає Бог як якийсь «першодвигун». Бог – це те, що рухає, сам же залишаючись нерухливим. Повідомивши світу першопоштовх, він додав усім тілам також мету («телос») їхнього подальшого руху і розвитку.

Аристотель критикував свого вчителя Платона за те, що той штучно розділив усе суще на дві реальності – світ ідей і світ речей, фактично відокремивши їх один від одного. Тим самим предмети були позбавлені їхнього внутрішнього джерела руху і розвитку, виявившись безжиттєвими. На переконання Аристотеля, учення Платона виявилось не в змозі пояснити факт руху та умирання речей, оскільки воно відірвало речі від їхньої внутрішньої сутності.

Критикуючи Платона, Аристотель намагався поєднати речовинне (матерію) і духовне (ідеї). Так, мідна куля являє собою єдність речовини (міді) і форми (кулі). Остання як би додана міді, адже в реально

¹ Слід пам'ятати, що в часи Аристотеля слова «метафізика» ще не було. Це поняття вніс систематизатор творів Аристотеля – Андронік Родоський, який, опрацювавши рукописи Аристотеля, почергово укладав після творів із фізики твори з філософії. Звідси – «те, що після фізики», тобто «метафізика».

існуючій кулі вона становить єдине ціле з речовиною. Матерія (у цьому випадку – мідь) є як би можливість, а куля – це вже дійсність, тобто існуюча реально річ. Припускаючи таке, Аристотель тим самим, на відміну від Платона, як би відновлював у правах речі (матерію). Для Платона речі є всього лише блідими тіннями таємничого світу ідей. За Аристотелем же, розвиток світу є нескінченним ланцюгом перетворень можливості (матерія) у дійсність (окремі речі) під впливом форми (внутрішньої активної причини).

Проблематику людини у філософії Аристотеля відображено в трактаті «Про душу», який присвячено дослідженню душі, з'ясуванню явищ сприйняття і пам'яті людини. Душа – причина і початок людського тіла. Усі складові душі повинні руйнуватися так само, як і тіло, за винятком розуму. Розум – частина душі, яка не виникає і не може загинути. У душі Аристотель убачав найвищу діяльність людського тіла, його «дійсність», або ентелехію (здійснення).

У гносеології Аристотель критикував скептицизм попередників і стверджував можливість пізнання світу. Він визначав явище і сутність як ступені наближення до істини, розглядав чуттєве і раціональне пізнання. Але Аристотель протиставляв раціональне чуттєвому. Розум у Аристотеля може існувати самостійно, незалежно від почуттів як частина розумної душі, притаманної людині і Богу. Аристотель розрізняв пасивний розум, який відображає буття, і активний, який створює світ. Межа наближення людини до Бога залежить від співвідношення в ній пасивного та активного розуму.

Аристотель зробив великий внесок у формування питань філософії, її законів, категорій та принципів діалектики.

Велика заслуга Аристотеля також в обґрунтуванні питань суспільного розвитку. На його думку, держава-поліс виникає природно, як і всі живі організми в природі. Людина, за Аристотелем, не тільки розумна, а й «політична тварина», життя якої поза суспільством немислиме. Людське співжиття почалося із сім'ї, через рід і поселення набуває повного розвитку в державі, яка являє собою спілкування родів і поселень заради досягнення досконалого самодостатнього існування, яке, на думку Аристотеля, полягає у щасливому та прекрасному житті. В основному творі «Політика» Аристотель робить спроби об'єктивно визначити переваги і недоліки різних форм правління і пропонує найоптимальніший варіант державного устрою.

Філософія Аристотеля не завершує ні старогрецької, ні, тим більше, античної філософії. Але вона завершує найзмістовніший період в іс-

торії філософії, який часто називають філософією класичної Греції. Ця філософія високо цінувалася ще в античний період, відіграла визначальну роль в епоху Середньовіччя, без неї неможливо уявити європейську філософію Нового часу, як і сучасну філософську культуру.

Пізня класика. Багатим на різноманітні школи був і завершальний цикл античної філософії (пізня класика). Своєрідність філософії римсько-еллінського періоду визначають ті філософські школи, які зробили другорядними всі питання об'єктивного світопорядку і стали звертатися передусім до проблем особистого життя людини. Зупинимося на ідеях найавторитетніших шкіл цього етапу.

Школа кініків. Засновником школи кініків вважається *Антисфен* (близько 445–360 рр. до н. е.), відомими представниками були *Діоген Синопський* (близько 412–323 рр. до н. е.), *Кратет Фіванський* (IV–III ст. до н. е.), *Біон Борисфеніт* (період життя точно невідомий) та ін. Кініки переосмислили призначення філософії, яка, на їх думку, повинна займатися не відстороненим спогляданням, а показувати людині шлях до правильного життя. Для цього слід переоцінити цінності і «перетворити на попіл хибні цінності». Такими хибними цінностями кініки вважали майно, тілесні задоволення, залежність від суспільної думки. Вони проповідували убогість і цілковиту відмову від задовольень, оскільки сама природа визначила той мінімум, якого потребує людина. «Привчайтеся задовольнятися малим, – повчав своїх учнів Кратет, – це зближує вас з богами, протилежне ж віддаляє, і вам, займаючим середнє місце між богами і нерозумними тваринами, випаде можливість уподібнитися вищому роду, а не нижчому».

Дух філософії кінізму виразився у повній, нічим не обмеженій свободі: свободі від тілесних потреб, зведених до мінімуму, свободі від людських пороків, від пихатості, гордині, пожадливості тощо; свободі від умовностей загальноприйнятих норм поведінки. Досягнення такої свободи було можливим лише шляхом повного самообмеження і самопримунення.

Етика кініків мала індивідуалістичний і суб'єктивний характер, базувалася на силі духу, на непересічних здібностях до незалежного існування.

Епікурейзм. Засновником цієї школи був послідовник Демокріта *Епікур* (342–270 рр. до н. е.). Основний його твір – «Про природу». Епікур розділяв філософію на фізику (вчення про природу), каноніку (вчення про пізнання) та етику. Особливо цікавим є етичне вчення

Епікура. Його етичний девіз – живи усамітно. Мета життя людини, за переконанням Епікура, – досягнення відсутності страждань, здоров'я тіла і атараксії (душевного спокою). Пізнання світу, на його думку, звільнює людину від страху перед смертю. Етичне вчення Епікура можна визначити як *етику свободи*. Саме свобода виступає сполучною ланкою між фізикою та етикою. Згідно з вченням Епікура, людина може стати вільною лише тоді, коли подолає головну перепону до щастя: страх перед втручанням богів у людське життя, страх перед загробним життям, страх перед смертю. Одне з найголовніших завдань філософії, за Епікуром, – практична допомога людині у подоланні страху перед смертю. Смерть не має до людини ніякого відношення, оскільки «коли ми є, то смерті ще немає, а коли смерть настає, то нас уже немає».

Усі явища природи і Всесвіту Епікур пояснював різними поєднаннями невмирущих атомів, які відмінні не тільки за формою і величиною, як у Демокріта, а й за вагою. Їхній прямолінійний рух поєднується зі спонтанними, внутрішньо замовленими відхиленнями у бік від прямої лінії, що закладає основи не тільки природної свободи, а й індивідуальної (людської) – стає можливим вільний вибір від визначеності наперед, тобто з'являється можливість вибору з декількох життєвих варіантів, можливість «втекти» від приреченості.

Епікуреїзм справив досить великий вплив на свідомість мислителів своєї епохи. Найбільш відомим із послідовників Епікура був староримський поет і філософ *Тит Лукрецій Кар* (приблизно 99–55 рр. до н. е.). До нас дійшла повністю його поема «Про природу речей», в якій він докладно виклав свою філософську позицію. Лукрецій вважав, що основна мета філософії – звільнення людини від страху загробної кари. Звільнитися від цього людина може через пізнання природи, законів її функціонування. Набуті знання потрібні людині для розуміння складних етичних проблем. Особливо важливим для людини є розуміння двох питань: смертності душі та неможливості богів вплинути на життєдіяльність людини. Визнаючи існування богів, Тит Лукрецій Кар заперечує їх вплив на природу, бо природа складається з найменших частинок і виникає сама по собі. Найменші частинки природи вічні, ніким не створені та є першоосновою світу.

Скептицизм. Суперечливість поглядів різноманітних шкіл стосовно найважливіших проблем життя призводила до розчарування у можливостях пізнання, до скептицизму. Як філософська школа скептицизм (від грец. *skeptikos* – той, хто досліджує, критикує) виник у VI–III ст.

до н. е. Своєї вершини він досяг у вченні *Піррона з Еліди* (близько 360–270 рр. до н. е.), *Енесідема з Кноса* (I ст. до н. е.), *Секста Емпірика* (кінець II – початок III ст.) та ін. Специфіка цієї школи полягає в тому, що скептики вказували на відносність людського пізнання, його формальну недоказовість. В основі суджень цієї школи лежали три знаменитих запитання з трьома відповідями: 1) якими є всі речі? – Кожна річ є не більше такою, ніж будь-якою іншою, тому вона не може бути названа ні прекрасною, ні потворною; протилежні судження про річ справедливі однаковою мірою; 2) як людина має ставитися до речей світу? – Знаючи, що протилежні судження про речі світу однаково достовірні, мудра людина утримуватиметься від будь-яких суджень про речі, а отже, і від прийняття остаточних рішень щодо свого ставлення до цих речей; 3) яку користь отримує людина від свого ставлення до речей світу? – Утримуючись від суджень про істинну сутність речей та від остаточного прийняття рішень щодо свого ставлення до цих речей, мудра людина ставить до них байдуже і незворушно, тобто з позиції апатії та автаркії (самовладання) – тільки так досягається вище блаженство. У цьому – єдино можлива користь від ставлення людини до речей і явищ світу.

Стоїцизм. Його засновником був *Зенон з Китіона* (близько 336–264 рр. до н. е.), що знаходився на Кіпрі. Духовними спадкоємцями Зенона були *Клеанф* (331–233 рр. до н. е.) та *Хрїсипп* (281–208 рр. до н. е.). Учні Хрїсиппа поширили стоїцизм у Римі. Серед римських стоїків найбільш відомі *Сенека* (4 р. до н. е. – 65 р. н. е.), *Епіктет* (50–138), *Марк Аврелій* (121–180).

Стоїцизм – філософська школа в основному етичної спрямованості. Вона, як і попередні школи, закликала людину до життєвої мудрості та самовладання, але з позиції зовсім іншого розуміння буття і людини. Стоїки вважали, що весь світ – єдине тіло, яке наскрізь просякнуте активним началом, яким є Бог. Бог – це творчий вогонь, тілесне дихання («пневма»), життєва теплота, що розлита в тілі природи. Творчий вогонь забезпечує обумовленість усіх явищ світу. Кожна подія – необхідна ланка непорушного ланцюга постійних перетворень. У цьому – необхідність усіх речей і явищ, якої не може порушити жодна сила. Отже, завдяки творчому вогню у світі панує фатум – неблаганний закон долі. Дія долі неминуча, тому людині не варто опиратися фатуму. Доля веде того, хто добровільно і беззаперечно їй підкоряється, і тягне силоміць, притягає того, хто нерозумно і безрозсудно їй суперечить. Звідси ви-

пливає, що людина має свідомо, розумно пізнавати своє місце у світо-устрої, вона повинна осягнути, яка поведінка відповідає її власній природі та природному співвідношенню з іншими істотами.

Неоплатонізм. Основні творці неоплатонізму: *Плотін* (205–270), *Порфирій* (232 або 233 р. – початок IV ст.), *Ямвліх* (близько 245 р. – близько 330 р.), *Прокл* (410–485). Філософським джерелом неоплатонізму є вчення Платона про первинність світу ідей і вторинність матеріального світу. Воно було витлумачено в душі містицизму. Концепція виникнення і розвитку світу в неоплатоніків дуже складна. Його творцем є надчуттєве абстрактне Єдине, яке шляхом еманачії (витікання) виділяє із себе світовий розум (світ ідей), світову (божественну) Душу і чуттєвий матеріальний світ. Індивідуальна (земна) душа, яка «охоплена» небуттям (матерією, тілом), є часткою світової Душі. Вони взаємопов'язані. Земна душа прагне бути максимально подібною до світової. Гармонія між ними визначається вчинками і діяльністю людини. Чим більше людина керується принципами добра, тим ближчою вона стає до божественної Душі. Тому сенс життя людини – повсякденне духовне самовдосконалення, тому душа, за неоплатонізмом, повинна весь час очищатися від усього земного. Очищення досягається відмовою від земних потреб та інтересів, постійними роздумами про найвищі Божі істини. Вершиною очищення є стан трансу, коли душа людини зливається зі світовою Душею.

У 529 р. імператор Юстиніан видав указ про закриття філософських шкіл в Афінах. Це було свідченням того, що антична філософія припинила своє існування. Але вона назавжди залишилася джерелом філософського мислення.

Таким чином, в античній філософії були поставлені і частково розв'язані основні філософські проблеми: виникнення світу і людини, першооснови всього суцього, співвідношення двох основних форм буття – матеріального та ідеального, сенсу життя, смерті і безсмертя. Результати досліджень мислителів суттєво вплинули на подальший розвиток філософської думки в усьому світі.

§ 4. Філософія середньовічної Європи

Наступним етапом у розвитку філософської думки є середньовічна філософія. Середні віки охоплюють величезний тисячолітній період

історії (V–XV ст.). У Західній Європі умовним початком цього періоду вважають рік падіння Римської імперії (476)¹. Для Середньовіччя у соціально-економічному плані характерне панування феодального укладу, в ідеологічному – утвердження християнства як панівної релігії. Середньовіччя – це панування релігійного світобачення, вираженого в богослов'ї. Релігія пронизувала всі сфери суспільства, життя та свідомості. Тому не дивно, що філософії цієї епохи притаманна значна залежність від релігійного світогляду її представників. У своїй основі вона є теоцентричною, тобто чинником, що визначає все існуюче, тут є не природа чи Всесвіт, а Бог, його воля. Світ сприймався як подвійне буття: справжній (божественний, небесний) і несправжній (земний, грішний) світ. Цей поділ проходить через усю середньовічну філософію. Основною функцією філософії Середньовіччя вважалося тлумачення Священного Письма, формулювання догматів Церкви і доведення буття Бога. Попутно суттєвого розвитку набула логіка, розроблювалося поняття особистості та відбувалися суперечки про пріоритет одиничного і загального.

У своєму розвитку середньовічна філософія пройшла декілька етапів. Зазвичай виділяють такі етапи: апологетика, патристика, схоластика та містика. При всій різноманітності цих історичних періодів і специфіці теоретичних підходів до розуміння основних філософських проблем для середньовічної філософії в цілому характерні такі риси:

– *ретроспективність* – звернення в минуле, до біблійських витоків, спроби тлумачити символічність Біблії;

– *традиціоналізм* – орієнтація на традиційні істини, погляди загальноновизнаних авторитетів. У ті часи збіг точки зору філософа з думками інших відомих мислителів був показником істинності його поглядів;

– *дидактизм (учительство)* – майже всі мислителі були проповідниками або вчителями богословських шкіл, звідси й повчальний характер філософських праць.

Апологетика. Становлення філософії Середніх віків розпочинається періодом так званої апологетики (від грец. *apologia* – захист). За умов, коли християнство становило переслідувану меншість Римської імперії, коли з нового вчення глузували, представники апологетики зверталися до римських імператорів або широкого загалу із послання-

¹ Існують і інші точки зору на хронологічні рамки Середньовіччя. Деякі дослідники початок Середньовіччя відносять до II–IV ст., а завершення цього історичного періоду – аж до XVIII ст.

ми на захист християн. У таких зверненнях апологети почали розглядати та розробляти важливі світоглядні ідеї, такі як розуміння сутності Бога, характеру та змісту божественного творіння, природи та сутності віри, співвідношення віри та знання.

Від самого початку апологетика розділилася на два напрями в питанні ставлення до попередньої язичницької (античної) мудрості: позитивний та негативний.

Прихильники *позитивного ставлення* – *Юстин Мученик* (близько 100–165), *Афінагор* (II ст.), *Климент Олександрійський* (150–215), *Оріген* (близько 185–254) – вважали, що грецькі філософи йшли шляхом істини, але не могли досягти її, бо вона ще не виявила себе в особі Христа. Тому філософію треба використовувати, підпорядковуючи її теології, оскільки християнський світогляд більш істинний, ніж попередній.

Прихильники *негативного ставлення* до античної філософії – найвидатнішим їх представником був *Квінт Тертуліан* (близько 155–220 рр.) – не тільки засуджували античну філософію, а й вважали, що греко-римська культура взагалі зіпсувала і спотворила людину, задавила її природні нахили, вибудувала у свідомості цілий світ штучних цінностей. Серед таких цінностей, на думку Тертуліана, є і безплідна у своїй витонченості наука, і занадто розніжене мистецтво, і до краю розбещена мораль, і аморальна релігія. Єдиний вихід зі скрути полягає у спрощенні і поверненні до природного – християнського стану. Мудрування ж учених і філософів на цьому шляху не тільки зайві, а й шкідливі. Досягти мети можна через аскезу, самопізнання і, найголовніше, через віру в Ісуса Христа.

Патристика. Зміни в суспільному стані християнства не могли не позначитися на характері його ідеології: відпала необхідність захищатися й обґрунтовувати своє право на життя, настав час указувати шлях і вести світ, що руйнувався, до спасіння¹. На зміну активності апологетів прийшла діяльність отців церкви, розпочався етап патристики (від лат. *pater* – отець). Одним із найушлюбленіших її представників вважається Аврелій Августин, або, у вітчизняній традиції, *Августин Блаженний* (354–430). У працях «Про град Божий», «Сповідь», «Про Трійцю» він розробив філософське вчення про свободну волю і вважав, що людина як своєрідний мікрокосм поєднує у собі природу матеріальних тіл – рос-

¹ У 324 р. імператор Костянтин своїм едиктом поклав початок перетворенню християнства на державну релігію Римської імперії.

лин та тварин, розумну душу та свободну волю. Душа нематеріальна, безсмертна, вільна у своїх рішеннях. Філософ віддавав перевагу вольовим характеристикам людської душі перед розумовими. Звідси виводилася незаперечна першість віри перед розумом (віра переує розумінню) і, зрештою, утверджувався беззастережний авторитет церкви як останньої інстанції у ствердженні будь-якої істини. Отже, свобода волі, за Августином, не абсолютна. Вона обмежена божественним передвічним рішенням, яким Бог одних обрав для врятування та насолоди в майбутньому житті, а інших прирік на одвічні тортури (у цьому сутність християнського вчення про божественне приречення). Подібним чином Августин розмежував науку і мудрість. Наука підпорядкована мудрості, бо навчає лише вмінню користуватися речами, тоді як мудрість орієнтує на пізнання божественних справ і духовних об'єктів.

Августин дав принципово нове, лінійне тлумачення часу на відміну від його циклічного тлумачення, притаманного античному світогляду. Поняття про час як рух від минулого до майбутнього, а не як постійне повторення того, що вже колись було, стало основою формування історичної свідомості. Але для Августина історія – це ще коротший проміжок між двома «вічностями» – створенням світу Богом і «тисячолітнім» Царством Божим на Землі. Таке розуміння часу було характерним для всієї середньовічної культури.

Суттєву роль у утвердженні християнського світомислення відіграли *Ієронім Стридонський (Блаженний)* (340–420), що переклав Біблію латиною; римський письменник V ст. *Марціан Капелла*, що висунув ідею «семи вільних мистецтв», серед яких основою всіх знань виступають перші три – граматики, риторика та діалектика; *Аніцій Манлій Северин Боецій* (480–524), твори якого «Про музику», «Про Святу Трійцю», «Про католицьку віру», «Розрада філософією» доволі органічно поєднували грецьку філософію із християнським світобаченням; *Флавій Магн Касіодор* (477–570), який у своєму маєтку на півдні Італії заснував школу, де розпочалися систематичні переклади та переписування книжок і текстів, важливих для християнської освіченості.

У період раннього сформованого Середньовіччя існував ще один цікавий філософ і богослов *Іоанн Скот Еріугена* (близько 810–877 рр.). У творі «Про розподілення природи» він писав, що все буття поділяється на чотири «природи»: перша – природа не створена, але здатна сама творити – Бог; друга – природа створена і сама здатна творити – сукупність першоформ (у платонівському розумінні) і чинних причин;

третя – природа створена і не здатна творити – світ чуттєвих речей. Існування світу речей Еріугена пов’язував із гріхопадінням людини, яке й призвело до того, що цей світ відійшов від Бога. В остаточному підсумку (на основі спокути) чуттєвий світ повернувся до Бога, і цей стан буття характеризує, як указував Еріугена, четверту природу – Бога як кінцеву мету всього, як субстанцію, до якої все повертається.

Схоластика. Погляди Августина Блаженного і його послідовників стали основою для середньовічної філософії, яка дістала назву схоластики.

Що це за філософія?

Саме слово «схоластика» походить від грец. *scholē* – школа. Річ у тім, що на межі V і VI ст. почала складатися система середньовічної освіти. Деякі з перших монастирських і приходських шкіл стали провідними центрами середньовічної культури і освіти, теоретичних досліджень свого часу. У цих школах уперше почали викладати філософію. Вона і дістала назву схоластики. Пізніше так почали йменувати всю середньовічну філософію.

У розвитку західноєвропейської середньовічної схоластики визначаються два періоди:

- 1) рання схоластика IX–XII ст.;
- 2) зріла, класична схоластика XII–XIV ст.

Рання схоластика. У перший період усі вчення були пов’язані переважно з інтерпретацією Августином Блаженным неоплатонізму. Видатним представником схоластики цього часу був *Ансельм Кентерберійський* (1033–1109), який з 1093 р. обіймав посаду архієпископа в Англії. «Я вірую, щоб розуміти, а не прагну розуміти, щоб вірити» – так Ансельм сформулював власне кредо у сфері пізнання. Утілюючи його у своїх міркуваннях, він побудував відоме «онтологічне доведення» буття Бога. Воно полягає ось у чому. Віруюча людина має самоочевидне поняття про Господа, істоту найдовершенішу. Але для повної довершеності ознака буття є необхідною. Отже, Бог реально існує. Уже сучасники архієпископа Кентерберійського піддавали сумніву таку аргументацію, оскільки вона робила висновок від існування ясного поняття про річ до реального існування цієї речі. Та хіба ж не справжні предмети є підґрунтям вироблення понять про них? Хіба, наприклад, з’являться у вашій кишені гроші завдяки одній тільки думці? Проте такі контраргументи навряд чи мали вагу для Ансельма: він вважав свій висновок результатом віри і божественного откровення, а його

логічне обґрунтування – лише легкозрозумілою формою демонстрації істини.

Другим відомим представником ранньої схоластики є комп'єнський канонік *Іоанн Росцелін* (близько 1050 – близько 1120). У центрі його філософії був догмат триєдиності Бога – один із основних у християнському віровченні. Зміст його полягає в тому, що Бог єдиний у трьох особах: Отець, Син та Дух Святий. Триєдина сутність ликів Бога так само реальна, як і самі іпостасі. Учення Росцеліна, яке відкидало реальне існування загального, мало тенденцію заперечення реальності Божественної єдності, а тому було небезпечним для основної догми християнства. У 1092 р. Церковний Собор у Суассоні звинуватив Росцеліна в ересі («тритеїзмі» – трибожжі) і змусив відмовитися від свого вчення.

У певний період на позиціях Росцеліна стояв його учень *П'єр Абельяр* (1079–1142). Він був відомий у Європі як прекрасний майстер диспуту. У працях «Так і ні», «Листування з Елоїзою» та інших він звертається до розуму як провідного інструменту і критерію в пошуках істини, як засобу популяризації християнського вчення. Але спроба раціонального захисту християнського вчення цілком закономірно приводила до критичного аналізу останнього, що відкривало шлях до звільнення філософії з-під контролю теології. Тому вчення Абельяра також було засуджене як еретичне.

Класична схоластика ґрунтується на пристосованому до потреб християнської догматики аристотелізмі. Визначним представником класичної схоластики був монах домініканського ордена *Фома (Томас) Аквінський* (1225 або 1226–1274). Він народився поблизу Неаполя (Аквіно), одержав фундаментальну освіту, викладав у Парижі, Болоньї. Свою теологічно-філософську систему він виклав у численних працях (останнє ватиканське видання його творів становить 28 томів), найвідомішими серед яких є «Сума проти язичників» (1264), «Сума теології» (1274). У цих творах Аквінський розробив свою систему «покатоличеного» аристотелізму – *томізм*, як стали називати це вчення за іменем його творця (за латинською транскрипцією ім'я Фома вимовляється як Томас, звідси «томізм»). За життя Фоми Аквінського його філософія не дуже схвально підтримувалася теологами. Загальне визнання і слава прийшли до нього лише після смерті, йому було присвоєно почесне звання «ангельський доктор», а в 1323 р. його причислили до лику святих. Учення ж Фоми фактично стає офіційною філософською доктриною католицької церкви.

У центрі томізму – учення про те, що Всесвіт являє собою ієрархію ступенів буття. Нижчий ступінь цієї ієрархії становлять природа, матерія, вищий – Бог, абсолютна божественна свідомість, яка творить світ і керує ним. Кінцевою метою людського життя є Бог. Але розумом він не пізнається. Бог є найрозумнішою істиною, яка недоступна слабкому людському розуму. Ця істина дається людям через послані Богом «істини одкровення». Однак «докази» буття Бога можна знайти шляхом осмислення «ідей», закладених Богом у природному світі. На цих вихідних засадах Фома вибудовує концепцію подвійної істини: є «істини розуму» і є вищі істини – «істини одкровення». Істини розуму відкриваються нам через науку і філософію, істини одкровення – через теологію, зокрема через Святе Письмо (Біблію). Отже, філософія і теологія не суперечать одна одній, бо досягають різні світи – природу і Бога.

Основним методом пізнання істини Фома вважав пізнання причини через наслідок (*quia*). Цей метод він демонстрував, висунувши п'ять постулатів доказу буття Бога:

- у світі все рухається, але для руху потрібен першодвигун – Бог;
- ланцюг причин і наслідків не може бути нескінченним, тому є перша причина – Бог;
- зі всієї сукупності речей у світі виходить необхідність деякої сутності, яка не має зовнішньої причини свого існування, але сама є причиною необхідності для всіх інших. Це – Бог;
- аби визначити ступінь істинності речей, необхідно мати певну сутність, яка буде граничним ступенем усіх благ. Ця сутність – Бог;
- усі речі в природі позбавлені розуму, проте облаштовані доцільно, отже, їх упорядковує розумна істота – Бог.

Намагаючись примирити віру та розум, Фома Аквінський не тільки підкреслював, що розум – Божий дар, а й переконував, що його треба використовувати, аби звеличити Бога. В основних творах «Сума теології» та «Сума проти язичників» Фома Аквінський намагався обґрунтувати основні принципи християнської теології, завжди вів боротьбу проти еретиків, прагнув нейтралізувати їх каверзні запитання. Наприклад, чи може Бог створити такий камінь, який сам підняти не зможе? І в тому, і в іншому випадку чогось не може. Як це поєднати зі всемогутністю Бога? Аби звеличити Бога, Фома Аквінський свідомо обмежував його владу. Є дії, недоступні навіть Богу. Стверджуючи це,

Фома Аквінський підкреслював, що Бог не може змінити самого себе, не може позбавити людину душі або зробити суму кутів трикутника більше або менше за 180 градусів, неспроможний знищити минуле, згрішити, створити іншого Бога або ліквідувати самого себе. Головне ж, що Бог – це не тілесна, а *духовна сутність*. Тому безглуздими є запитання: який одяг він носить? чи п'є воду? та ін.

Завдання філософії схоласти вбачали в пізнанні Бога (через природу), доказах того, що всі догмати церкви не суперечать розуму. Центральними вважали проблеми співвідношення знання і віри, волі і розуму, одиничного і загального. Остання відома як спір про *універсалії* – природу загальних понять.

Полеміка між реалізмом та номіналізмом. Згідно з тим, як тлумачилося питання про існування універсалій, середньовічна філософія репрезентована двома основними напрямками – *реалізмом* та *номіналізмом*. Слід відзначити, що реалізм у середньовічному розумінні не має нічого спільного із сучасним значенням. У Середні віки під реалізмом філософи розуміли вчення, представники якого вважали, що загальні поняття (універсалії) не є відображенням предметів і явищ, а існують як реальні духовні сутності і становлять субстанцію речей. Іншими словами, справжню реальність мають лише загальні поняття або універсалії, а не одиничні предмети, що існують у навколишньому світі. Середньовічний реалізм (особливо в крайній формі) дотримувався платонівського вчення про ідеї, для якого теж реальним буттям володіють вічні ідеї, а не скороминулі та мінливі речі. За твердженням реалістів, загальні поняття існують реально, створюючи самостійний та нескінченний світ суттєвостей, первинних у ставленні до людського мислення та одиничних речей. Найвизначнішими представниками реалізму були *Ансельм Кентерберійський* та *Фома Аквінський*.

Протилежністю реалізму є номіналізм. Номіналізм (від лат. *nomen* – ім'я, назва) – напрям, представники якого вважали, що реально існують лише поодинокі реальні речі, а загальні поняття є тільки назвами або іменами. Таким чином, загальні поняття не існують самостійно поза одиничними речами, вони створюються розумом людини шляхом абстрагування ознак, загальних для низки емпіричних речей та явищ. Так, ми одержуємо поняття *людина*, коли відвертаємося від індивідуальних особливостей окремих людей та залишаємо тільки те, що є загальним для всіх. А оскільки всі люди – живі істоти, мають розум, то поняття *людина* має саме такі ознаки: *людина є живою істотою, яка наділена розумом*.

Отже, за вченням номіналістів, універсалії існують не до, а після речей. Крайні номіналісти, до яких належав французький філософ-богослов Іоанн Росцелін, навіть доводили, що загальні поняття не більше ніж звуки людського голосу. Дійсне лише одиничне, а загальне – тільки ілюзія, яка не існує навіть у людському розумі. Немає *Людини взагалі*, а є конкретні П'єр, Поль-Жан, Жак. Така логіка приводила до того, що світ перетворювався на нагромадження розрізнених речей, хаос предметів, між якими немає нічого спільного.

Отже, номіналісти проголосили об'єктивно існуючими тільки окремі предмети та явища з їх індивідуальними якостями, схилилися до матеріалістичної лінії філософії. Загальні поняття є другорядними. Оскільки поняття «Бог» – найбільш загальне, то за логікою номіналізму воно й повинно потрапити до розряду «другорядного», похідного від світу індивідуальних речей.

Наприкінці XIII – на початку XIV ст. класична середньовічна філософія (і реалістична, і номіналістична), вичерпавши свої історичні позитивні можливості, поступово вступає в *період кризи*. Вона розпочинається з «роздоріжжя», до якого її привела проблема «віра – знання», «теологія – філософія»; образно кажучи, схоластика «розчахнулася» на ножицях «релігія – наука». Це виразно демонструє філософське вчення *Роджера Бекона* (1214–1292). Він розкривав непотрібність і навіть шкідливість далекого від реальності схоластичного методу, закликав вивчати природу шляхом спостереження і досвіду. У науках, заявляв він, найціннішою є практична користь. Захищаючи ідею єдності філософії і теології, Бекон зазначав, що вони не суперечать одна одній. Теологія вчить, для якої мети всі предмети призначені Богом, а наука – як і через що виконується це призначення. Однак цю єдність учений мислив не як підпорядкування, а як визнання раціональної необхідності філософії, що розкриває властивості зовнішнього світу.

Проти раціональної теології виступав британський схоласт *Іоанн Дунс Скотт* (1265–1308). У своїх працях «Оксфордський твір», «Про першооснови всіх речей» на перший план сутності Бога він висував не розум чи ідеї, а волю, оскільки вона здатна виявляти себе не тільки ідеально, а й реально. Тому теологія, за Скоттом, є наукою практичною (дає настанови для життя), а філософія – теоретичною.

Розвиваючи ідеї Дунса Скотта, ще один представник пізньої схоластики *Вільям Оккам* (1285–1349) наголошував на можливості ви-

вчення природи і людини незалежно від теології. Він закликав до їх наукового дослідження шляхом досвіду і логіки. Аби зробити логіку придатнішою для пізнання конкретних явищ, її слід очистити від зайвих термінів схоластичного теоретизування. Оккам сформував цю думку в афоризмі, що відомий під назвою «оккамової бритви»: «Сутності не слід примножувати без необхідності». Цей афоризм, зрештою, був спрямований проти схоластики з її прагненням до нескінченних логічних побудов. Уважається, що саме він сприяв відходу від схоластичного теоретизування.

Містика. Криза філософії Середньовіччя завершується утвердженням *містичного вчення*. Містика («таємниче») – це віра в таємничі надприродні сили. Вона виходить із того, що Божественне, Бог присутній у всьому, але тільки людина це помічає за допомогою позараціональних, внутрішньоспоглядальних засобів («через заглядання в себе»). Містичне світосприйняття ґрунтується на таких засадах: 1) мета християнина – досягти єдності з Духом через злиття своєї людської сутності з Божественною сутністю за допомогою позарозумового екстазу (несамовитого захоплення); 2) формула єдності з Божественною сутністю – «Бог має стати мною, а я – Богом» – ще не означає рівності людини і Бога, а лише свідчить про бажання – злиття людини з Божественним Духом; 3) внутрішнє відчуття і бачення Бога – важливіші, аніж участь у богослужінні.

Родоначальником середньовічної містики був німецький філософ *Йоганн Екхарт*, чи, як його частіше називали, *Майстер*, або *Вчитель* (1260–1327). У праці «Проповіді і міркування» він виклав свою позицію містичного пантеїзму. Її сутність полягає у такому: жодна річ, в якій Бог завжди присутній, не усвідомлює його присутності – це дано лише «внутрішній людині», яка наділена душею; Божественність – Бог тотожний із глибинами людського духу: «У моїй душі є сила, яка сприймає Бога. Ніщо мені не близьке так, як Бог... Бог мені ближчий, ніж я сам собі»; душа – це «істота Божа» в людині; вона єдино сутня з Божеством, не створена, а тому вічна; глибинний зв'язок людської душі і Бога робить можливим поєднання будь-якої людини з Богом через відмову звичайного пізнання в образах і поняттях, які дають лише уявлення про Бога і Особу.

Йоганна Екхарта недаремно називали Вчителем. Він справді мав багатьох послідовників, серед яких були *Йоганн Таулер* (1300–1361) та *Йоганн Рейсбрук* (1293–1381), які відомі тим, що, майстерно воло-

діючи словом, особливо наголошували на значенні людської активності в питаннях обрання життєвого шляху та залучення до божественної благодаті. Вони стверджували, що, відштовхуючись від того, що даровано Богом, людина формує себе власними вчинками, бо здатна роздмухати полум'я із закладеної в неї Божої іскри.

Оцінюючи загальний внесок середньовічної філософії в розвиток філософської думки, слід ураховувати її суперечливість. Утім, безумовно, не можна вважати Середні віки «темними», своєрідним «проваллям», «зупинкою» в розвитку культури людства. В епоху Середньовіччя було накопичено величезну філософську спадщину, яка сприяла подальшому розвитку філософської думки та суспільного буття в часи Відродження. Виділимо позитивні моменти внеску середньовічної філософії в становлення європейської і світової цивілізації.

По-перше, саме на основі релігійних духовних цінностей, обґрунтованих середньовічною філософією, була поступово подолана та соціально-політична і духовна криза, яка стала причиною загибелі античної державності і занепаду античної культури.

По-друге, середньовічна філософія справила стимулюючий вплив на духовний розвиток суспільства, багато в чому забезпечила безперервність, спадковість культурного життя, збереження спадку Античності, праць Платона, Аристотеля та інших мислителів давнини.

По-третє, мислителі Середньовіччя здійснили суттєвий внесок у розробку низки ключових понять і проблем філософії, до числа яких належать категорії віри і розуму, співвідношення абстрактного і конкретного, сутності і явища, проблеми логічних доказів, соціального прогресу тощо. У цей період зробили великий крок уперед усі основні структурні частини філософського знання, особливо онтологія, гносеологія, логіка, антропологія.

По-четверте, середньовічна філософія здійснила суттєвий внесок у зміцнення моральних основ суспільства, розробляючи засади релігійної моралі, проповідуючи вічні загальнолюдські моральні цінності, ідеї рівності всіх людей перед Богом незалежно від етнічної належності і соціального стану, виховуючи людей у дусі взаємної терпимості і любові.

Таким чином, філософія Середньовіччя при всій її різноманітності і своєрідності її змісту зробила істотний позитивний внесок у розвиток світової духовної культури.

§ 5. Філософія західноєвропейського Ренесансу

Рух Відродження (Ренесансу) розпочався в XIV ст. у Північній та Середній Італії, у XV ст. досяг розвитку, а в XVI ст. став загальноєвропейським явищем. У цей час народжується капіталістичний спосіб виробництва, відбуваються великі технічні та географічні відкриття, що приводять до бурхливого розвитку торгівлі та виробництва, зміни соціально-класової структури суспільства, послаблення корпоративних та інших зв'язків між людьми.

Характерні ознаки культури цього періоду такі.

1. Рух до звільнення від панування релігії та церкви в усіх сферах суспільного життя. Це так звана «секуляризація».

2. Повернення до античної культурної спадщини, яка була майже повністю забута в Середні віки. Звідси і назва – Відродження.

3. У центрі уваги – проблема людини. Якщо в центрі уваги Античності було природно-космічне життя, у Середні віки – Бог і пов'язана з ним ідея спасіння, то в епоху Відродження в центрі уваги стає людина. Тому філософське мислення цієї епохи характеризується як антропоцентричне.

4. Поява гуманізму як ідейного руху.

5. Розвиток натурфілософії та природознавчої науки.

Зупинимося докладніше на останніх ознаках. Що таке гуманізм?

Гуманізм. В епоху Відродження цей термін спочатку означав «світське» (нецерковне) знання, так само як гуманістами називали просто представників «світської інтелігенції», яка виникла в цей час унаслідок швидкого зростання ролі розумової праці і появи таких «розумових» занять, які виходили за межі офіційних, переважно теологічних, досліджень. Згодом термін «гуманізм» почав набувати свого сучасного значення, яке полягає в розумінні людини як вищої цінності. Отже, гуманізм епохи Відродження – це ідейний рух, у якому визрівала нова «світська» філософія, орієнтована на людину як вищу цінність.

Першим «гуманістом» вважають видатного поета і мислителя *Данте Аліґ'єрі* (1265–1321), що жив і творив у Флоренції – «столиці» італійського Відродження. Данте одним із перших проголосив людину «найвеличнішим чудом із усіх виявів божественної мудрості». Але справжнім засновником, «батьком гуманізму» вважається *Франческо Петрарка* (1304–1374). Він прагнув найточніше і найрозуміліше донести до сучасників спадщину Античності.

Одним із провідних філософів раннього гуманізму був римський філолог *Лоренцо Валла* (1407–1457). У численних творах він гостро критикував клерикальну ідеологію і схоластичну філософію. Гуманістичне мислення було характерним і для італійського філософа, засновника платонівської Академії у Флоренції *Марсиліо Фічіно* (1433–1499). Він переклав латиною твори Платона та багатьох інших античних філософів. Продовжувачем ідей Фічіно був *Джованні Піко делла Мірандола* (1463–1494). Він підготував для диспуту зі схоластами трактат «Промова про гідність людини», який вміщував 900 тез про те, що на той час було вже пізнане. Однак дискусії не відбулося – Папа Римський більшість тез заборонив, визнавши їх еретичними.

Ще одним представником гуманізму був професор Болонського університету *П'єтро Помпонаці* (1462–1525), який стояв на позиції протиставлення філософської істини істині релігійній. Типовою для епохи Відродження була філософська позиція видатного французького гуманіста *Мишеля де Монтеня* (1533–1592). Його творчість звернена до людини та її гідності. Монтень закликав до самостійності суджень, зразком яких було вільнодумство античної філософії.

Натурфілософія. Помітне місце у філософії Відродження належить натурфілософії. Вона відіграла велику роль у боротьбі проти схоластики в природознавстві. Видатними натурфілософами того часу були *Ніколай Кузанський* (1401–1464) – німецький філософ, кардинал, головний твір якого «Про вчене незнання» (1440); *Філіпп Теофраст Гогенгейм* (1493–1541) – німецький філософ, лікар, алхімік, астролог, який поєднав медицину з хімією і набув загального визнання під псевдонімом Парацельса; *Бернардіно Телезіо* (1509–1588) – засновник академії поблизу Неаполя, де велися дослідження людини та природи; *Джераламо Кардано* (1501–1576) – різнобічний італійський учений, філософ, астроном, винахідник, який запропонував «карданний вал» задовго до появи автомобіля; *Франческо Патріці* (1529–1597) – італійський учений, філософ, професор Римського університету; *Томмазо Кампанелла* (1568–1639) – італійський філософ, поет, політичний діяч, котрий написав такі твори, як «Місто сонця», «Про християнську монархію», «Про церковну владу»; *Джордано Бруно* (1548–1600) – італійський учений, філософ, поет, якого за передові погляди звинуватили в ересі і відлучили від церкви. 17 лютого 1600 р. він був спалений на площі Квітів у Римі.

Ці вчені створили низку натурфілософських концепцій. Їх визначними рисами були:

1) *пантеїзм* (від грец. *pan* – все, *theos* – Бог – «всебожіє»). Це філософсько-релігійне вчення, за яким Бог є безособовим началом, розлитим у всій природі, тотожним із нею. Цим ученням пройняті твори Миколи Кузанського, Джордано Бруно та ін. Пантеїзм із його тезою «природа – це Бог, розлитий у речах» був звичайною формою боротьби проти релігії;

2) *усвідомлення нескінченності природи, Всесвіту*. Ця позиція простежується у багатьох працях натурфілософів. Однак, якщо у Кузанського вчення про нескінченність Всесвіту було напівтеологічним, то у Джордано Бруно воно натуралістичне. До того ж у нього ідея про нескінченність природи стає однією із головних ідей натурфілософії. Всесвіт, за Джордано Бруно, не має центру, він не породжується і не знищується, не може зменшуватися або збільшуватися;

3) *органістичний погляд на Всесвіт*. Натурфілософи уявляють світ як живу істоту, котра повною мірою наділена душею. Така позиція називалася *гілозоїзмом*;

4) *взаємозв'язок «мікрокосму» і «макрокосму»*. Мікрокосм – це «малий світ», або людина. Макрокосм – це Всесвіт, або природа. Людина (мікрокосм) тлумачилась як частина природи (макрокосму) і набувала ідентичних їй властивостей. Ця ідея була розвинута у працях Миколи Кузанського, Джераламо Кардано, Томмазо Кампанелли, Джордано Бруно, Парацельса та ін.;

5) *наявність елементів діалектики*. Діалектичні тенденції були пригаманні, зокрема, Миколі Кузанському (принцип єдності протилежностей), Бернардіно Телезіо (усе у світі відбувається через боротьбу протилежностей). Джордано Бруно розвивав положення Кузанського про єдність протилежностей. Він убачає їх у природі і людській діяльності: у реальному світі одна протилежність є початком іншої і навпаки;

6) *звернення до магії, алхімії, астрології*. Це було зумовлено браком реальних знань, які підмінювалися поетичними аналогіями, містичними здогадками. У відомій легенді про Фауста, яка з'явилася наприкінці епохи Відродження, увічнено тодішній тип напівученого-напівфантаста, овіяного авантюрним духом часу.

Такими є загальні риси натурфілософії епохи Відродження.

Розвиток природознавчої науки. Нові тенденції з'явилися і в природознавчій науці. Вони були пов'язані з творчістю Леонардо да Вінчі, Миколи Коперника, Галілео Галілея.

Леонардо да Вінчі (1452–1519) – славнозвісний митець, він був піонером сучасного йому природознавства, мислителем, який застосував експериментально-математичний метод дослідження природи, а також видатним представником естетичної думки своєї епохи. Вороже ставлячись до астрології, магії та алхімії, Леонардо да Вінчі бачив сенс наукової діяльності в її практичному застосуванні на користь людства. Він обґрунтовував ідею про необхідність поєднання практичного досвіду та його наукового осмислення як головного шляху відкриття нових істин. Математику він вважав найдостовірнішою наукою в осмисленні та узагальненні досвіду. Реалістичне мистецтво Леонардо да Вінчі («Тасмна вечера», портрет Мони Лізи тощо) свідчить про значний розвиток художньо-естетичної думки епохи Відродження. На його погляд, мистецтво, як і наука, слугує пізнанню реального світу. Підкреслюючи «мудрість природи», індивідуальність, красу душі і тіла людини, Леонардо да Вінчі виступав як великий учений – анатом, психолог та чудовий живописець.

Справжній переворот у поглядах на світобудову в епоху Відродження зробив *Микола Коперник* (1473–1543). Він створив геліоцентричну систему, що суперечила геоцентричній системі християнських поглядів на світ. У книзі «Про обертання небесних сфер» Коперник дійшов таких висновків: 1) Земля не є нерухомою в центрі Всесвіту, як вважали Аристотель, Птолемей, а також усі схоласти і церковники, а обертається навколо своєї осі; 2) Земля обертається навколо Сонця, яке є центром Всесвіту; 3) обертанням Землі навколо своєї осі Коперник пояснив зміну дня і ночі. Ці висновки Коперника відкривали принципово нові шляхи для розвитку астрономії.

Велике значення для епохи Відродження мала творчість *Галілео Галілея* (1564–1642). При розгляді питання про відношення Бога і природи Галілей відходить від пантеїзму і започатковує дійстичне розуміння світу. Бог, на його думку, створив природу, наділив її певним порядком і закономірностями. Однак після цього він не втручається у природу, яка живе і розвивається самостійно. На підставі висновку про незалежне від Бога існування природи Галілей обґрунтував правильність свого погляду на її пізнання. Він запровадив експериментально-математичний метод дослідження природи – Космосу. А астрономічні відкриття, передусім супутників Юпітера, стали наочним доказом істинності геліоцентричної теорії Коперника.

Епоха Ренесансу відома не тільки новими підходами до проблеми людини і природи, а й соціально-політичними теоріями. Соціальні

питання вивчали мислителі *Нікколо Макіавеллі* (1469–1527), *Жан Боден* (1530–1596), *Гуго Гроцій* (1582–1645), *Томас Мор* (1478–1535), *Томмазо Кампанелла* (1568–1639).

Таким чином, філософська думка епохи Відродження засвідчує виникнення нового світогляду, основними рисами якого є натуралізм і раціоналізм. Головна ознака філософії Відродження – її світська, земна спрямованість. Вона має етапний історичний характер, бо створила умови для переходу від середньовічної філософської спадщини до філософії Нового часу. У цьому і полягає її значення.

§ 6. Філософія періоду Реформації

Процес подолання середньовічної схоластики здійснювався двома шляхами: з одного боку, через Ренесанс, а з другого – шляхом європейської Реформації (від лат. *reformatio* – перетворювати, виправляти). Ці шляхи відрізняються один від одного за способом критики середньовічної схоластики, однак обидва вони виражали необхідність заміни середньовічної філософії та ідеології, виступали виявом їх кризи, створювали передумови для виникнення філософії Нового часу.

Відомо, що Реформація – це різномірний соціально-політичний та ідеологічний рух XVI–XVII ст., який охопив більшість країн Західної і Центральної Європи та був спрямований проти середньовічної католицької церкви. Реформація стала наслідком виродження католицизму як пануючого світогляду, визнання його нездатності здійснити головний задум середньовічної релігійної культури – організувати земне життя людей як підготовку до «царства небесного».

Реформація була підготовлена виступами англійського реформатора Дж. Уїкліфа та його послідовника чеського мислителя, священника Яна Гуса. Ідейне оформлення вона одержала у вченнях Мартіна Лютера, Ульріха Цвінглі, Жана Кальвіна та ін. Оголошуючи причиною Реформації «псування церкви», ідеологи Реформації вбачали проблеми католицької церкви в перекручуванні вчення Христа і метою Реформації вважали повернення до «істинного» християнства апостольських часів. Ідеологи Реформації не були філософами в сучасному розумінні цього слова, однак їхні твори включали деякі філософські ідеї, які зробили істотний внесок у критику середньовічної філософії і підготовку підґрунтя для створення філософії Нового часу.

Розглянемо стисло основні ідеї лідерів Реформації.

Мартін Лютер (1483–1546). Вважається творцем німецької Реформації. У творі «До християнського дворянства німецьких націй» і наступних роботах він закликав до боротьби проти папства і духовництва, тому що вони встановлюють опіку над совістю і вірою. Основний принцип учення Лютера – порятунок тільки вірою, благодаттю та Біблією. Одним із центральних положень філософії Лютера вважається концепція «покликання». На протигагу католицькому вченню про протиставлення мирського і духовного Лютер стверджував, що й у мирському житті на професійному поприщі здійснюється благодать Божа. Праця ченців і священників, якою б важкою і святою вона не була, ні на йоту не відрізняється в очах Бога від праці селянина в полі або жінки, що працює по господарству.

Звідси Лютер робить висновок про те, що священники не є посередниками між Богом і людиною, вони лише повинні направляти паству і являти собою приклад істинних християн. «Людина рятує душу не через Церкву, а через віру», – писав Лютер. Спростовуючи божественність Папи Римського, Лютер посилався на православну церкву, яка також вважається християнською й обходиться без Папи та його безмежних повноважень. Лютер стверджував непогрішність Священного Писання, а авторитет Священного переказу і церковних соборів ставив під сумнів.

Ульріх (Хульдрейх) Цвінглі (1484–1531) – швейцарський протестантський теолог і гуманіст. Він розвивав принципи настанови протестантизму, уперше сформульовані Мартіном Лютером. Однак на відміну від нього Цвінглі був більш послідовним, наполягаючи на тому, що кожне положення віровчення має бути обґрунтоване відповідним біблійним текстом. Цвінглі був також більш рішучим у політичних поглядах: засуджував кріпацтво, лихварство, використання військових найманців, захищав інтереси дрібних підприємців. Він був не настільки категоричним і в інтерпретації божественного приречення, свободи волі, первородного гріха, більш терпимо ставлячись до суджень античних філософів і середньовічних схоластів.

Жан Кальвін (1509–1564) – відомий діяч Реформації у Франції, засновник кальвінізму (пуританства). У головному творі «Наставляння в християнській вірі» він фактично систематизував ідеї таких реформаторів, як Лютер, Цвінглі та ін. Найбільш послідовно Кальвін розвив учення про «абсолютне приречення», відповідно до якого Бог ще до

створення світу одних людей визначив до «порятунку», а інших – до «осуду». Однак ніхто з людей заздалегідь не знає про це. Успіхи в особистому житті і професійній діяльності, на думку Кальвіна, свідчать про те, що віруючий є «божим обранцем». Визнаючи помірність і ощадливість молоді буржуазії найкращими чеснотами і проповідуючи світський аскетизм, Кальвін обґрунтував ідеали первісного капіталістичного накопичення, розробив «церковні встановлення» (1541), які набули характеру державного закону. Також він скасував пишний католицький культ, увів в обов'язок відвідування церковних служб, заборонив розважальні заходи, яскраві одяги та прикраси. Свободу совісті Кальвін тлумачив як свободу від католицизму, боровся за чистоту віри, надаючи протестантизму універсального характеру.

§ 7. Філософія Нового часу

Термін «Новий час» є таким самим умовним, як і термін «Відродження». Застосовуючи його, ми маємо на увазі час зародження та утвердження нового суспільного устрою – буржуазного, який висуває й обґрунтовує нові цінності та засади людського буття порівняно з феодалізмом. Машинне виробництво, яке поступово витісняло ремесла, потребувало розвитку точних знань про закономірності природи. Унаслідок цього перед суспільством постала проблема розроблення методів, шляхів та прийомів вивчення природи. На цій основі у філософії XVII ст. формується два протилежних напрями: емпіризм та раціоналізм.

Прихильники *емпіризму* (від грец. *empiria* – досвід) вважали єдиним джерелом пізнання чуттєвий досвід (дані органів відчуття людини), слушно стверджували, що процес пізнання починається з відчуттів. Проте вони недооцінювали раціональну діяльність, переконували, що розум нічого не додає до змісту знань, бо немає нічого, чого б не було у відчуттях, а розум лише комбінує матеріал, одержаний із чуттєвого досвіду. Своєрідною модифікацією емпіризму виступає *сенсуалізм* (від лат. *sensus* – почуття). Його прихильники прагнули вивести весь зміст пізнання вже не просто з досвіду, а з діяльності органів відчуття. З XVII–XVIII ст. емпіризм та сенсуалізм розвивали Френсіс Бекон, Томас Гоббс, Джон Локк, представники французького матеріалізму. Послідовне продовження сенсуалізму Локка привело Джорджа Берклі та Давіда Юма до суб'єктивно-ідеалістичних висновків.